

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

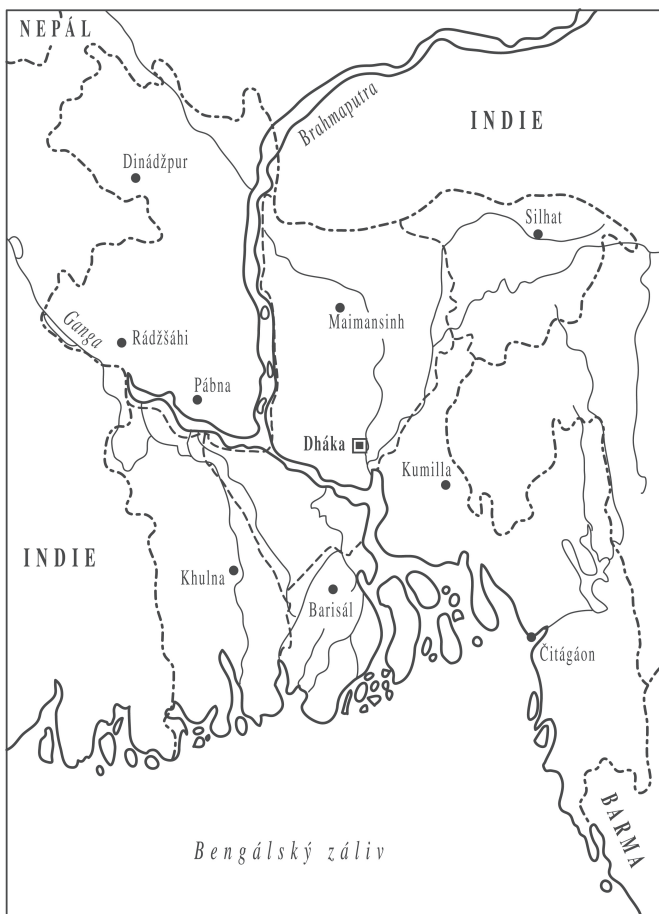
BANGLADÉŠ

**Blanka
Knotková-Čapková**

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Bangladéš

BLANKA KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ

NAKLADATELSTVÍ LIBRI, PRAHA 2005

আমার সোনার বাংলা,
আমি তোমায় ভালবাসি,
চির দিন তোমার আকাশ,
তোমার বাতাস,
তোমার প্রাণে বাজায় বংশি...

První verše bengálské hymny – překlad je uveden na str. 101.

© PhDr. Blanka Knotková-Čapková, PhD., 2005

© Libri, 2005

ISBN 80-7277-290-2

Obsah

Nejstarší období	7
Předindoevropské období	7
Árjanizace Bengálska a kastovní systém	7
Nejstarší náboženské představy	9
První státní celky, buddhismus a hinduismus	10
Od středověku po britské panství	18
Bengálský islámský středověk	18
Mughalské Bengálsko	21
Hinduistická kulturní tradice bengálského středověku	22
Od kolonialismu k formování moderní bengálské státnosti	25
Britská kolonizace a konec samostatné bengálské státnosti	25
Modernizace indické společnosti a bengálská renesance	33
Politický vývoj a nové politické ideologie v posledním období Britské Indie. Náboženství jako politický faktor	38
Kultura bengálského modernismu	45
Východní Bengálsko součástí Pákistánu	46
Nezávislý Bangladéš	56
Vznik Bangladéše	56
Mudžíbur Rahmán a bangladéšský socialismus	58
„Osvícená diktatura“ Zijáura Rahmána	64
Vojenský režim H. M. Eršáda	70
Bangladéš parlamentní demokracií	74
Úloha islámu v bangladéšské politice	78
Politická kultura, lidská práva a problémy diskriminace	80
Kultura nezávislého Bangladéše	84
Česko-bangladéšské vztahy	87
Encyklopedické heslo	89
Představitelé státu	102
Literatura v češtině	103

Základní informace pro turisty	105
Jazyková první pomoc	110
Zastupitelské úřady	111
Důležitá telefonní čísla	112
Seznam zkratek	113

Nejstarší období

Dnešní Bangladéš (východní Bengálsko) je z hlediska historicko-politické geografie součástí Indického subkontinentu, v užším smyslu východní Indie, resp. Bengálska. S těmito širšími oblastmi částečně sdílí i své politické a kulturní dějiny. Poloha na periferii indického vlivu však umožnila vytvoření i silné místní politické a kulturní tradice, která měla jistou míru nezávislosti na mocenském centru. Strategická poloha „brány“ do jihovýchodní Asie pak této oblasti zajistila i významnou roli v politických a kulturních konfliktech jednotlivých historických období.

Předindoevropské období

Nálezy ze starší doby kamenné dokazují existenci *Homo erectus* na území východního Bengálska asi před 500 000 lety. V době neolitické sem od 6. tisíciletí před n. l. zasahovaly kulturní vlivy ze západu i z jihovýchodu (dnešní Barma). Vyspělá harappská civilizace drávidského původu, která vznikla v údolí Indu a rozšířila se zhruba od počátku 3. tisíciletí před n. l. do poloviny 2. tisíciletí před n. l. do západní a severní Indie, na území Bengálska však nezasahovala. Můžeme předpokládat, že před příchodem Indoevropanů obývaly dnešní Bangladéš především mundské a tibeto-barmské kmeny. Lze říci, že celé území ještě čeká na zásadní archeologický průzkum, který by přinesl přesnější představu o zdejším vývoji.

Árjanizace Bengálska a kastovní systém

Z původní pravlasti indoevropských etnik, za niž dnes většina badatelů považuje oblast jihoruských stepí, přicházely kočovné kmeny do Evropy, Íránu i Indie. Indická větev má nejbližší k íránské (před posledním dělením se nazývala indo-íránská). Tyto kmeny se začaly usazovat v povodí Gangy a přinesly s sebou novou kulturu i nový sociální systém.

Jeho základem bylo rozdělení společnosti na čtyři základní stavy, tzv. *varny*. Pojem varna znamená barva – šlo o bar-

vu kůže, která byla jedním z vnějších znaků hierarchizace společnosti, vyšší varny měly světlejší barvu kůže. Indoevropané nazývali sami sebe pojmem *árja*, tj. vznešený, a cítili se nadřazení vůči původnímu obyvatelstvu subkontinentu tmavší barvy pleti. Na nejnižším stupni společenské prestiže stály v jejich očích zejména původní kmeny jako Mundové a Santálci, které byly vytlačeny zcela mimo rámec společnosti a vytvořily postupně novou vrstvu tzv. nedotýkatelných (tj. těch, jichž se člověk z vyšší varny nesmí dotknout, protože by se „znečistil“). Bengálsko, kde se neindoevropský živel udržoval poměrně silný ještě v prvních staletích našeho letopočtu, vystupuje tedy ve starověké indické literatuře, psané kanonizovaným jazykem *sanskrt*, jako země tzv. mléččů – *mlečča* znamená neindoevropský kmen, ne-hinduista (pohan), přeneseně nevzdělanec, primitiv, hříšný a nedobrý člověk.

Varny Árijů byly čtyři. Nejvýše stáli *bráhmani* – kněží a vzdělanci, kteří měli v nejstarší době jako jediní přístup k rituálu, jehož byli nezbytnými prostředníky, i k posvátným písmům. Představovali tedy společenskou i kulturní elitu. Netvořili však instituci obdobnou jako např. středověká křesťanská církev – nebyli uspořádáni do hierarchické pyramidy, která by se sbíhala k jedinému nejvyššímu představenému. Druhou varnou byli *kšatrijové*, kam patřil panovník a jeho rytíři, tedy šlechta; vzhledem k poměrně pozdní árjanizaci Bengálska a jeho poloze mimo centrum starověkých říší zde právě vrstva kšatrijů zůstala prakticky nezastoupena. Třetí varnou byli *vaišjové*, dělný lid (zemědělci, řemeslníci, obchodníci); tyto tři varny patřily mezi tzv. dvojzrozence, jejichž mužští příslušníci procházeli iniciačními obřady v dospívání (tzv. druhé zrození) a byli plnoprávnými členy společnosti. Nejnižší varna – *šúdrové* – byli (jako již zmínění nedotýkatelní) převážně potomky původního obyvatelstva a jejich role byla služebná.

Vedle varnového systému se v celé Indii upevnil tzv. kastovní systém, o jehož původu nemáme přesnější představy, ba ani nevíme, zda je jako systém varn indoevropského původu. Kast bylo a je tisíce, v podstatě šlo o profesní jednotky, kde se povolání dědilo z otce na syna. Kastovní systém s varnovým postupně splynul, takže dnes jsou jednotlivé kasty de facto součástmi varn. Jak v Západním Bengálsku v dnešní In-

dické republiky, tak v Bangladéši je však uplatňování kastovní, resp. varnové diskriminace formálně protizákonné; obě země mají sekulární zákon, Bangladéš je navíc převážně muslimskou zemí, a islám sociální hierarchii ve smyslu společenských stavů či tříd neuznává. Přesto v hinduistické části společnosti hraje tradiční kastovní systém stále nezanedbatelnou roli.

Další změnou v sociální struktuře bylo výrazně patriarchální uspořádání árjovské společnosti. Společenskou jednotkou níže než rod byla velkorodina, tj. společenství v čele s otcem, kam patřili jeho rodiče, manželka, děti, případně mladší bratři se svými rodinami, dosud neprovdané či ovdovělé sestry a ovdovělé tety. Na rozdíl od některých kmenových společenství, kde převládalo matriarchální uspořádání a matrilineární posloupnost, byla zde posloupnost patrilineární (dědictví z otce na syna). Tento princip se postupně utužoval a v průběhu 1. tisíciletí n. l. byly ženy již úplně zatlačeny do soukromé sféry jako bytosti zcela závislé na mužských příbuzných.

Nejstarší náboženské představy

Árjové s sebou přinesli i nové náboženství. Nejstarší mytologický panteon mohl být blízký původním místním náboženským kultům v uctívání přírodních božstev, živelů a nebeských těles, což je pro archaickou vrstvu náboženství charakteristické. Tento panteon však reprezentuje mužskou dominanci, což v archaických náboženstvích nebývá tak silné – zde zpravidla dominují či mají alespoň výraznou roli ženská božstva mateřství a plodnosti. Hlavou panteonu Árjů však byl válečnický bůh Indra, mnohými charakteristikami blízký řeckému Diovi (např. třímá hromoklín). V dalším mytologickém vývoji pak došlo ke slévání místních mytologií a silného kultu ženských božstev s árjovskými mytologickými představami, a původním bohyním byla přisouzena role manželek árjovských bohů. Zejména v Bengálsku však kult relativně samostatných ženských božstev nikdy nepřestal hrát výraznou, mnohdy rozhodující roli v náboženském životě. Celkově neortodoxní přístup k dominantní náboženské linii byl pak pro Bengálsko charakteristický i později – v období klasického hinduismu i v období islámském.

Staroindické písemnictví, jak už bylo řečeno, nehodnotí Bengálsko (pokud se o něm vůbec zmiňuje) příliš kladně. Bengálsko ostatně stálo zpočátku stranou jeho vývoje, poněvadž nejstarší sbírky rituálu a poezie, *védy* (české výrazy *věda*, *vědění* mají stejný indoevropský jazykový kořen), a nejstarší filosofické spisy, *upanišady*, vznikaly mezi 15. a 6. stoletím před n. l. (upanišady ke konci tohoto období), kdy árjovský živel do východní Indie ještě nepronikl. K árjanizaci východní oblasti dochází teprve koncem tohoto období, v 6. a 5. století před n. l.

První státní celky, buddhismus a hinduismus

Nejstaršími celky na území východní Indie byla království Angů a Gaudů (dnešní Západní Bengálsko a Bihár), Kalingů (přesahující hranice dnešního svazového státu Urísá) a Vangů (sanskrtsky, resp. bengálsky Bangů). Podle Bangů, kteří obývali oblast východní ganžské delty, získala tato oblast – tj. jižní a východní část Bengálska – své pojmenování.

V 6. století před n. l. se nábožensko-sociální systém Árjů setkal s reformátorskými pokusy o odstranění bráhmanské dominance, hierarchizace společnosti a s polemikami proti autoritě véd. Z těchto reformních hnutí vzešla další dvě indická náboženství: džinismus a buddhismus. Oba zakladatelé těchto náboženství nepocházeli z varny bráhmanů, ale kšatrijů. Zakladatel buddhismu Sidhártha Gautama získal přízvisko Bud-dha, tj. probuzený – probuzením se míní poznání a pochopení pravé podstaty bytí; zakladatelem džinismu byl Vardhamána Mahávíra, později zvaný Džina, tj. vítěz – jde zjednodušeně řečeno o vítězství nad nevědomostí, nad žádostivostí a ulpíváním na pozemských věcech. Buddhismus a džinismus však přes svůj polemický postoj k védskému kultu i sociální praxi neznamenalý úplný rozchod se starším myšlením: s upanišadami se shodovaly v představě, že existence světa i lidský život probíhá v cyklech, v neustálém koloběhu, v opakovaných zrozeních. Buddhismus a džinismus také vnímá, stejně jako upanišady, význam skutků člověka jako určující faktor pro kvalitu příštího zrození (*karma*). Na rozdíl od upanišad byl však zejména původní buddhismus v podstatě nemetafyzický – neza-býval se otázkami boží (duchovní) existence či neexistence,

ani ne/existence posmrtného života. Byl v zásadě pragmatickým etickým učením, praktickým návodem, jak překonat strasti tohoto světa a dospět k vysvobození z koloběhu životů do harmonického stavu blaženosti – *nirvány*.

Buddhismus považuje za základní charakteristiku tohoto pozemského života strast, která jej provází od narození do smrti, v podobě bolesti, zklamání, nemoci, stáří i smrti samotné. Druhou stěžejní charakteristikou je pomíjivost, třetí klamnost představy o existenci nějakého skutečného, pravého *já* (ať už tělesného nebo duchovního), které by vytvářelo trvalou identitu. Jedinou pravou a trvalou skutečností je nirvána.

Původní džinismus byl v podstatě racionalistickým učením, prvky citové či dokonce mystické zbožnosti do něj výrazněji nepronikly ani později. Do některých proudů buddhismu však v průběhu pozdějšího vývoje vstoupily mystické prvky iracionálního, citového náboženského prožitku, zbožštění Buddha a dalších světců, i prvek spasitelský. Možnost dospět ke spáse – vysvobození z koloběhu životů – umožňovaly postavy bódhisattvů (byly mužské i ženské), které, ač samy na prahu probuzení, dobrovolně setrvávají v strastné existenci tohoto světa, a to jen proto, aby pomáhaly k vysvobození ostatním.

Hlavním etickým principem buddhismu i džinismu byla *ahinsa*, nenásilí, neubližování. V džinismu byl tento princip dodržován nejpřísněji, vedle přísného vegetariánství zapovídal i např. hubení mikroorganismů vařením vody, praním oděvu, orbou zemědělské půdy. Pro džinisty to znamenalo silné omezení výběru profesí. Z hlediska požadavku neubližování byl nekonfliktním zaměstnáním obchod; obchodem se značná část džinistů zabývá i dnes.

Džinismus a buddhismus odmítaly hierarchii varnovou, ne však genderovou; podřízenost žen mužům platila i v těchto komunitách. Pro buddhistické mnišky bylo například připojeno osm speciálních pravidel, která tuto podřízenost zakotvovala (např. mniška nesmí nikdy napomenout mnicha, kdežto i nejmladší mnich může napomenout nejstarší mnišku – hierarchie genderová byla tedy nadřazena věkové). Přesto znamenaly oba tyto nové směry pro ženy svobodnou alternativu k jinak povinnému manželství a mateřství – žena se mohla stát mniškou, věnovat se duchovnímu životu a svému vzdělávání.

Zatímco džinismus zůstal v podstatě záležitostí západní a severní Indie (a je jí dodnes), buddhismus se rozšířil po celém subkontinentu, i na východ do Bengálska. Zároveň s šířením reformních učení však sílila i bráhmanská protireakce a snaha o znovuupevnění sociální hierarchie. Původní sociální systém nakonec převládl, i když přijal z buddhismu některé podněty, kterými se od původní bráhmanské ortodoxie lišil – například princip *ahinsy*. Zároveň rozšířil původně úzce vymezenou cestu k bohu skrze rituál (a tudíž přístupnou pouze bráhmanům) o cestu oddanosti (*bhakti*), která umožňovala náboženský prožitek každému člověku, a tudíž byla masově jistě přitažlivější než náročná buddhistická či džinistická cesta odříkání a sebekázně. Takto modifikovaný bráhmanský systém nazýváme hinduismem, i když tento název mu byl vlastně přidělen zvnějšku (slovo je persko-arabského původu, muslimští příchozí tak nazývali obyvatele povodí řeky Indu, a pojmenování *hindú* pak označovalo „nevěřící“, tj. ne-muslimy). Hinduismus sám jako by neměl potřebu sebepojmenování, sebevymezení oproti vnějšímu světu; bylo to náboženství zvyklostí a tradice, „které tu bylo odjakživa“, jak často rádi říkají i současní hinduisté. Ještě celé první tisíciletí n. l. koexistoval hinduismus na Indickém subkontinentu s buddhismem (v menší míře s džinismem) v podstatě paralelně a toto soužití bylo podle všeho nenásilné. Teprve kolem přelomu 1. a 2. tisíciletí byl buddhismus pokojnou cestou téměř vytlačen; dnes je buddhistů v Indii asi jen 1 %, což je ovšem téměř 10 milionů lidí (mnohem více vyznavačů má však ve východní a jihovýchodní Asii), džinistů ještě méně. Džinismus se masovým náboženstvím nestal nikdy, jeho význam překryl zpočátku buddhismus, později hinduismus.

Jako nejpravděpodobnější důvody, proč hinduismus na Indickém subkontinentu nakonec v průběhu 1. tisíciletí n. l. převládl, se jeví následující: nesnadná, náročná cesta k *mókše* (tj. vysvobození z koloběhu životů), kterou původní učení buddhismu a džinismu nabízelo, a naopak vnitřní sociální soběstačnost hinduismu. Ten sice vychází z nerovnosti, poskytuje však člověku v každém sociálním postavení – je-li poslušný norem – srozumitelný návod k jednání prakticky v každé životní situaci, a v rámci hierarchie i jisté sociální bezpečí. Nakonec

Ize snad uvést i příchod islámu, ne snad v tom smyslu, že by buddhismus násilně vytlačil, spíše že mu „přebral“ perspektivní konvertity od hinduismu, kteří se chtěli vymanit z kastovního systému.

V hinduistické ortodoxní filosofii se ve stoletích kolem přelomu letopočtu zformovalo 6 hlavních škol: *sánkhja*, *jóga*, *njája*, *vaišéšika*, *mímánsa* a *védánta*. Jejich společným rysem byla idealistická koncepce bytí v návaznosti na upanišady, hledání cesty k vysvobození ze strastného koloběhu životů a označení nevědomosti jako hlavní překážky na této cestě. Pro neortodoxní Bengálsko měla, spíše až v moderní době, největší význam védánta, a to zejména v reformních interpretacích myslitelů 19. a 20. století, jako byli Svámí Vivékánanda a Rabíndranáth Thákur (viz níže o bengálském modernismu).

Buddhismus se stal ne sice přímo státním kultem, ale velmi rozšířeným náboženstvím Indického subkontinentu za dynastie Maurjů, zejména za jejího nejslavnějšího panovníka Ašóky (273–232 před n. l.), který se pravděpodobně stal jeho stoupencem; v této době se také zřejmě rozšířil do Bengálska. Maurjové vládli rozsáhlé říši Magadha, založené v 6. století před n. l., k níž bylo Bengálsko připojeno počátkem 3. století před n. l. Hlavním městem říše byla Pátaliputra, dnešní Patna (hlavní město indického svazového státu Bihár). Ašóka připojil k říši také území východní Kalingy a poprvé v dějinách sjednotil téměř celý subkontinent. Buddhismus pak v Bengálsku převládal po celé 1. tisíciletí n. l., déle než na indickém severu a západě.

Magadhská říše se rozpadla ve 2. století před n. l., kdy ji dobyla severoindická bráhmanská dynastie Šungů. V době svého největšího rozsahu říše Šungů zahrnovala i část východního Bengálska, mimo jih ganžské delty. Další velké indické říše na území Bengálska nezasáhly vůbec či jen okrajově do jeho západní části (Kušanové, původem ze střední Asie, kteří vládli v severní a severozápadní Indii v 1. století n. l.). V této době se významnou mocností v oblasti východní Indie stala již zmíněná Kalinga, na území Bengálska však nezasahovala. V Bengálsku existovalo až do 4. století n. l. po rozpadu říše Maurjů několik nevelkých nezávislých, prosperujících království, zejména Pundravardhana na severu, Daváka ve střední části či Samátta na jihu.

Politický vliv severoindického mocenského centra sem zasáhl teprve ve 4. století n. l., kdy se Bengálsko stalo součástí rozsáhlé říše Guptovců (kromě království Samátatta na jihu). Guptovské období se pro oblasti severní, západní a východní Indie považuje za zlatý věk klasické hinduistické (sanskrtské) literatury, elitní kultury, umění a filosofie. Guptovská říše se v 6. století rozpadla pod nájezdy tzv. Bílých Hunů. Významnými regionálními politickými celky byly v této době ve východní Indii království Kámarúpa (dnešní Ásám, svazový stát na SV Indické republiky) a Gauda (v té době Bihár; název Gauda se později ujal pro označení severní a západní části Bengálska). Nejvýznamnější panovník Gaudy – Šašánka (7. století) – dobytí i větší část Bengálska. V severní Indii tehdy existovala říše krále kašmírského původu – Harši. Harša po Šašánkově smrti dobyl západní část Bengálska, zatímco východní část připadla Kámarúpě. Po rozpadu Haršovy říše buddhismus ze severní Indie ustupuje.

Jak už bylo řečeno, východní Indie tíhla spíše k heterodoxním náboženským směrům. Předárjovské přírodní kultury plodnosti spolu s magickými praktikami daly vzniknout esoterickému směru známému jako tantrismus, který usiloval o znovunastolení původní harmonie bytí překonáním duality mezi ženským a mužským principem; součástí tantrického rituálu bylo i sexuální spojení, které bylo symbolem tohoto znovusjednocení. Tantrismus pronikl do hinduismu i do buddhismu; tantrický (tzv. *vadžrajánový*) buddhismus má svůj původ právě ve východní Indii. V tomto období už do buddhismu pronikla mytologie, zejména pod vlivem hinduismu, ač byla původně tomuto učení cizí. Některé buddhistické školy zůstaly méně mytologické, jako např. *théraváda* („učení starších“, jediná dochovaná podoba školy *hínajána*, doslova: malý vůz, malá cesta), která zdůrazňovala věrnost původnímu buddhistickému kánonu. Mytologie pronikla do *vadžrajány* a také do školy *mahájána* (doslova: velký vůz, velká cesta), která byla obecně otevřenější novým inspiracím než théraváda, včetně mytologických. K rozkolu v buddhismu a rozpadu na mahájánu a hínajánu došlo na druhém buddhistickém koncilu asi sto let po Buddhově smrti. Konfliktními tématy se stala otázka přísnosti mnišské kázně a možnosti volnější interpretace budd-

histického kánonu. V mahájánovém buddhismu se pak zformoval panteon uctívaných bytostí, které ve vadžrajánovém směru zpravidla měly mužský i ženský protějšek.

Indický tantrismus v praxi ovšem nepředstavoval větší rovnoprávnost žen; význam ženského prvku se omezoval na oblast duchovního uctívání, tantriky však byli muži, pro něž bylo spojení se ženou spíše prostředkem k dosažení harmonie a vysvobození z koloběhu životů než rovnocenným usilováním o vzájemnost.

Na přelomu 1. tisíciletí n. l. kulminoval proces tvoření novoidických jazyků, mezi nimi i bengálštiny, jejíž literární tradice tímto obdobím začíná. Nejstarší písemné památky patřily k výše zmíněnému tantrickému proudu, buddhistickému i hinduistickému. Tyto mystické poetické texty, zvané *čardžágíta*, však byly psány jazykem jen pro zasvěcené tantriky (tzv. *sandhjábháša* = jazyk soumraku), jemuž nezasvěcenec nerozuměl, resp. neznal specifické významy slov. Čardžágíty jsou nejstaršími památkami v novoidických jazycích vůbec.

V době, kdy se Indický subkontinent hinduizoval, ovládla Bengálsko, Bihár a část dnešní severní Urísy dynastie Pálů (750–1140) bengálského původu. Za jejího panování Bengálsko prožívalo relativní politický klid, prosperitu a kulturní rozmach, i když se střídala období pevnější konsolidace a rozdrobenosti (zejména přelom 9. a 10. století). Pálové vyznávali buddhismus, vůči hinduismu však byli tolerantní, a to jak uvnitř své říše, tak i navenek. Aktivně ovšem podporovali buddhismus a jejich říše se stala významným centrem buddhistické vzdělanosti. Přes pálské Bengálsko směřoval buddhistický vliv jednak do Tibetu, jednak do Barmy i do dalších zemí jihovýchodní Asie.

K rozsáhlé hinduizaci Bengálska došlo teprve za následující hinduistické dynastie Sénů, původem snad z jihozápadní Indie. Sénové se v Bengálsku usadili už v první polovině 12. století a vládli mu do počátku 13. století.

Hinduismus se v té době už rozlil do různých směrů, z nichž nejvýznamnějšími proudy dodnes zůstaly tři: *šaktismus*, *šivaismus* a *višnuismus*. Šaktismus byl blízký tantrismu, vycházel z uctívání ženského tvůrčího kosmického principu *šakti* (síla) a byl směrem neortodoxním. Šivaismus a višnuismus se nazý-